

Het dilemma van de collectieve actie

AUTEUR Glenn Lyppens

FOTOGRAFIE Collectief Noord

Van collectief wonen wordt veel verwacht als strategie binnen de Vlaamse woningbouwopgave. Zo schuiven beleidsmakers en academici de collectieve woonvorm naar voren als mogelijk alternatief voor de individuele woning met tuin. Tegelijkertijd is er kritiek op dit model, gebaseerd op het 'gemene deel'. Een case study van een Antwerps woon- en werkcollectief tracht één en ander toe te lichten.

De hedendaagse aandacht voor collectieve woonvormen komt voort uit veranderende inzichten in het woonbeleid. Volgens de prognoses van de Vlaamse overheid is er nog voldoende ruimte om te voldoen aan de toekomstige vraag van 330.000 nieuwe woningen in 2030. De vraag is echter of het bestaande systeem van woon- en ruimteproductie nog houdbaar is en of we niet op zoek moeten gaan naar mogelijke alternatieven. De woningproductie en woningconsumptie werd de afgelopen twee eeuwen gedomineerd door een beleid dat gericht was op individueel woningbezit. Dit heeft geleid tot een erg onduurzame ruimtelijke structuur. Een rapport dat de Vlaams Bouwmeester recentelijk liet opmaken, stelt dat een duurzame woningbouwopgave in de nabije toekomst gekoppeld zal moeten worden aan grote thema's zoals waterproblematiek, energie- en voedselproductie. Dat kan alleen maar als de woningbouwopgave op een schaalniveau wordt bekeken dat de individuele woning overstijgt. Vanuit de vaststelling dat het individuele woonmodel een achterhaald, steeds meer een maatschappelijk ongewenst model vormt en niet meer voldoet aan de huidige diversiteit aan gezinstypes en leefstijlen, pleiten een aantal auteurs voor meer collectieve woonvormen. Collectieve woonvormen bieden immers voordelen op verschillende vlakken: door resource pooling rond gemeenschappelijke voorzieningen zijn deze woonvormen in staat erg attractieve woonomgevingen te creëren, die een voldoende kwalitatief alternatief bieden voor het individuele woonmodel. Verder bieden zij

de mogelijkheid om het stedelijke wonen terug attractief te maken voor jonge middenklasse gezinnen en kunnen ze een grote sociale cohesie en nieuwe vormen van solidariteit doen ontstaan. Hoewel het pleidooi voor meer collectieve woonvormen in Vlaanderen een kans lijkt op een duurzamer woonbeleid, roept het vanuit sociologisch perspectief ook vragen op. Zo beschrijft Garrett Hardin in de Tragedy of the Commons een sociaal dilemma, bepaald door de spanning tussen het eigenbelang en deze van een groep individuen in een situatie waarin men samen gebruik maakt van een gemeenschappelijk goed. Veelal wegen de privévoordelen op korte termijn zwaarder dan de collectieve voordelen op lange termijn.

Veelal wegen privévoordelen op korte termijn zwaarder dan de collectieve voordelen op lange termijn

Volgens Mancur Olson is 'delen' per definitie tot mislukking gedoemd door onder meer het probleem van zogenaamde free-riders. Dat zijn individuen die geen prikkel ervaren om zich aan te sluiten bij een groep die ervoor zorgt dat een collectief goed er komt, omdat zij de baten ook zonder die inspanning zullen genieten: ze kunnen afwachten en profiteren van de inspanningen van anderen. Omwille van het free-rider-probleem lijkt het dan ook aannemelijk dat bewoners van collectieve woonprojecten erg uitgewerkte arrangementen moeten hebben om het sociale leven en het delen mogelijk te maken. Jane Jacobs stelde in *The Death And Life Of Great American Cities* dat collectieve woonvormen bovendien leiden tot sociale segregatie in de stad. Bij gedeelde woonvormen is de controle over de mede-eigenaars erg groot en speelt er zich een proces van sociale selectie af, waarbij enkel sociaal

Het Antwerpse bouwblokkenbeleid en particulier initiatief leidde tot de slimme transformatie van het dichtgeslibde bouwblok.

gelijkgezinden overblijven. Jacobs voorspelt daarmee dat deze wooncomplexen tot verstikkende sociale enclaves moeten leiden. Ook volgens cultuurfilosoof Lieven De Caeter wordt de tendens tot capsulering en afsluiting in het algemeen gezien als een verlies aan stedelijkheid en een bedreiging van de openbaarheid; de publieke ruimte. Tot slot stelt zich natuurlijk de vraag of er een transitie kan gemaakt worden in de huidige wooncultuur van een model gericht op individueel woonbezit naar meer collectieve woonvormen.

Over ontpitten en verdichten

De wijk 2060 in het noorden van Antwerpen. Veel arme niet-geïntegreerde immigranten, grote families, steuntrekkers, armoede, drugshandel en ontbering, bedenkelijke woonkwaliteit (alhoewel er pareltjes van huizen tussen zitten) zijn er legio in deze stadswijk. Tegelijkertijd bestaat het stedelijk weefsel hier uit grotendeels kleine en dichtgeslibde bouwblokken en heerst er een merkbaar tekort aan kwalitatieve publieke ruimte. Alhoewel het stadsbestuur kosten noch moeite spaart om de woonkwaliteit hier te verbeteren lijkt er nog veel werk aan de winkel. Toch vonden enkele positivisten hier de ideale voedingsbodem voor de opzet van een woon- en werkcollectief: Collectief Noord.

Buiten een poortgebouw dat zich onopvallend inpast tussen andere rijhuizen in de Lange Beeldekenstraat kun je moeilijk inschatten wat er zich juist achter de glazen poort aan de binnenzijde van het bouwblok bevindt. Via een doorsteek onder een eerste woning kom

je op een groen omsloten erf terecht waarlangs een kantoorruimte en nog twee woningen opgesteld staan. Het architecturale ensemble lijkt wel een kwinkslag te zijn naar het typische beeld van de kneuterige Vlaamse achtertuin. Alhoewel tuinkabouters op de betonnen en met bloemmotief geperforeerde terrasafscheidingsen niet zouden misstaan, lijkt alles zich moeiteloos en structurerend in te passen op de nogal grillige plot. Niemand die zou vermoeden dat hier ooit een drukkerij stond. Volgens initiator en architect Erik Wieërs heeft het project een lange incubatietijd moeten doorlopen vooraleer het in deze configuratie gerealiseerd kon worden. Zo had het stadsbestuur oorspronkelijk plannen om er een publieke passage van te maken die twee aangrenzende straten met elkaar kon verbinden. Op die manier zou een doorwaadbaar geheel kunnen ontstaan in dit dense stadsdeel. Dit idee werd echter van tafel geveegd daar men op voorhand al kon ruiken dat in deze wijk een publiek binnengebied met beperkte sociale controle snel zou kunnen transformeren in een junk space. "Toen stadsontwikkelaar AG Vespa een wedstrijd organiseerde waarbij architectenbureaus samen met een promotor konden inschrijven, besloten we om alleen een ontwerpvoorstel in te dienen, met de bedoeling om zelf de grond te kopen en te ontwikkelen. En we wonnen." aldus Wieërs. Een intensieve dialoog tussen bouwheer en de stad ging vervolgens van start. De stad Antwerpen promoot en begeleidt in die zin al langer zulke 'bouwblokprojecten'. Door het dichtslippen van bouwblokken komt de kwaliteit van de buitenruimte vaak onder druk

De aanwezigheid van kantoorruimte brengt een sociale dynamiek op gang die de grens tussen privaat en publiek tijdelijk doet vervagen.

te staan. Dit proces is veelal onomkeerbaar doordat mogelijke operaties te vaak enkel op het niveau van de individuele kavel plaatsvinden. Vanuit een visie op het bouwblok of een geheel van bouwblokken kan het in bepaalde gevallen aangewezen zijn om te gaan ontpitten (het weghalen van 'prut' uit de pit) en dus terug open ruimte te introduceren in het bouwblok. Op andere plekken kan er dan weer worden verdicht om het geheel te herstructureren. In de Lange Beeldekensstraat betreft het een synergie van beide strategieën.

Ingesteldheid

Vandaag wonen er in het collectief drie gezinnen. Zo zijn er Johan en Maaïke, een Nederlands stel met twee kinderen van elf en negen jaar die onlangs verhuisden vanuit de populaire Antwerpse woonwijk Zurenborg en hier hun intrek namen. Ook het jonge koppel Nico en Alien ruilde een appartement in het naburige Borgerhout voor een eigen stek binnen het collectief. En tenslotte Erik en Rowena, een nieuw samengesteld gezin dat hier met hun drie kinderen van zes, vijftien en achttien jaar als langste woont. Erik is vennoot in het architectenkantoor dat het project ontwikkelde en zijn intrek nam in de kantoorruimte.

"Op zich is deze vorm van samenleven vergelijkbaar met een klein dorp buiten. Iedereen kent elkaar, we doen veel samen. We hebben hier het beste van beiden: we zitten midden in de stedelijke dynamiek, maar binnen dit woonerf kunnen we ons er wel in alle rust

De tendens van middenklasse gezinnen die worden aangetrokken naar verloederde stadsbuurten, geeft kans tot gentrificatie

van onttrekken wanneer we dat wensen." Zo antwoordt Johan op de vraag waarom hij besloot zijn eengezinswoning te ruilen voor een plek binnen het collectief. Voor hem maakt juist de beschikking hebben over een grote, veilige buitenruimte voor de kinderen dat de suburbane droom hier niet de kop opsteekt. Ook de nabijheid van alle nodige commerciële functies zetten dit kracht bij. Toch zijn er blijkbaar redenen genoeg waarom potentiële kopers in het verleden afknaptten. Een door angst gedreven aversie van 'de buurt' bijvoorbeeld, maar ook de idee dat er geparkeerd wordt op het binnenerf of het delen van een grote buitenruimte met andere gezinnen, deed bij vele kijklustigen toch de ogen fronsen. Volgens de bewoners heeft dat alles met instelling te maken. "Je niet afvragen hoe de tuinverdeling juist in zijn werk gaat, maar eerder blij zijn dat je over een grote tuin kan beschikken," klinkt het. Een verhaal waarmee Nico op de proppen komt over een naburig bouwblok waarbij enkele gezinnen op een gelijkaardige manier een gemeenschappelijke buitenruimte delen, geeft de dystopie weer:

één van de bewoners laat de politie opdraven telkens als zijn burens weer eens te luidruchtig gebruik maken van de collectieve tuin. De vraag is natuurlijk hoe het komt dat binnen de ene groep spanningen op de één of andere manier vermeden worden, en dat een andere groep er niet in slaagt de gedeelde ruimte op een constructieve manier te exploiteren. Volgens de bewoners van Collectief Noord draait alles in de eerste plaats rond spontaniteit en flexibiliteit. "Discussies over wie het gras deze week maait zijn er niet. Wie tijd en zin heeft begint eraan." Zegt Alien. Van free-riders lijken ze hier geen last te hebben. "Uiteraard werkt niet iedereen graag in de tuin, maar tracht elk individu al naar gelang zijn of haar capaciteiten een taak te vervullen binnen het collectief." vult Rowena aan. "Echte afspraken worden hierover niet gemaakt, dat blijkt ook niet nodig."

Laveren tussen vrijheid en capsulering

In Collectief Noord bevinden de leefruimtes van de wooneenheden zich op de eerste verdieping, terwijl op de tweede verdieping per woning een polyvalente ruimte gekoppeld is aan een groot dakterras. Eén van de drie woningen heeft de slaapkamers en een badkamer op de begane grond, maar dat vormt voor Eriks dochter Babette geen probleem: "Als er iemand in de tuin loopt doe ik het gordijn dicht als ik ga douchen. Al is dat soms wel eens spuiten als je geen kleren aan hebt." Volgens Erik is weten dat er mogelijkheden zijn tussen ruimte delen en ruimte voor jezelf hebben onontbeerlijk voor de leefbaarheid en het welslagen van een collectief: "Als ik de krant wil lezen ga ik rustig aan de keukentafel zitten. Als ik met een vriend wil praten die een slechte dag heeft gehad drinken we een glas whisky op het dakterras zonder dat iemand ons ziet of hoort. Als we een barbecue geven doen we dat op het erf, en de anderen mogen gewoon mee aanschuiven als ze dat wensen." Het idee van ruimte delen kent echter ook zijn grenzen, want de collectieve binnentuin wordt hermetisch afgesloten van de straat. Dit maakt natuurlijk de vergelijking met een gated community niet

ongepast. Erik en zijn collega-vennoot Hans Van Bavel nuanceren dit. Zij zijn het erover eens dat de kantoorruimte overdag een welkome sociale dynamiek genereert die het gated community-gevoel afzwakt, en de grens tussen publiek en privaat tijdelijk doet vervagen. Echter blijkt de poort ook tijdens de kantooruren dicht te staan. De vraag is wat zulk een capsule dan terug geeft aan de buurt, laat staan aan de rest van het bouwblok. De wijk barst immers uit haar voegen en elke kans om, bijvoorbeeld in een bouwblokkipit, een nieuwe publieke ruimte te organiseren zou de leefbaarheid in de wijk kunnen verhogen. Erik bekijkt dit als volgt: "Het project brengt evenwicht in bewoners doordat het middenklasse gezinnen naar dit deel van de stad brengt. De mensen die het aantrekt kijken niet met een geborneerde en gefrustreerde blik naar de buurt. Op termijn gaan die mensen activiteiten organiseren die weer anderen aantrekken en zo verbetert stilaan het imago van de buurt. De collectieve tuin is gecontroleerd toegankelijk en dus niet direct open voor de buurt, maar brengt dagelijks wel veel familie, vrienden en kennissen hier naartoe die hun negatieve blik bijstellen." Sociologen wijzen echter op het averechtse effect die de wens tot sociale mix kan veroorzaken. De tendens van middenklasse gezinnen die worden aangetrokken naar verloederde stadsbuurten met 'betaalbaar' patrimonium, geeft immers kans tot gentrificatie. De woonkwaliteit in de buurt zal stijgen, evenals de vastgoedprijzen. Met als gevolg dat mensen die in sociaal-economische armoede leven hierdoor zullen worden verdrongen uit de buurt, met uitzicht op vaak nog slechtere wooncondities.

Een strategie voor stedelijkheid

Alhoewel de angst van De Cauter en andere academici niet ongegrond is, kan men stellen dat onder bepaalde voorwaarden het idee van een collectieve enclave een strategie voor stedelijkheid vormt. Soms kan het een oplossing zijn voor bepaalde specifieke en ongunstige stedelijke condities, bijvoorbeeld in het geval van de

De collectieve tuin heeft een publiek karakter omwille van het intensieve gebruik door de bewoners.

Bewoners komen samen in de collectieve tuin, hermetisch afgesloten van de straat.

Lange Beeldekensstraat. Met haar verkeersstroom van jewelste veroorzaakt door de talloze handelszaken, worden potentiële collectieve bewonersacties (zoals bijvoorbeeld het organiseren van een autovrije speelstraat) immers in de kiem gesmoord. Tegelijkertijd is het aanbod aan degelijke woningen met voldoende buitenruimte hier schaars. Collectief Noord speelt met zijn intermediaire collectieve ruimte tussen publiek en privaat dus in op een specifieke en complexe realiteit, ondanks het feit dat in dit geval slechts een handvol gezinnen hier effectief gebruik van kunnen maken. Door de herinterpretatie van het kleinste schaalniveau kan er via particulier initiatief niet enkel orde op zaken worden gesteld in het verzadigde stedelijke weefsel, maar ontstaan tevens potenties om de woonkwaliteit te verhogen. Gentrificatieprocessen in verloederde stadswijken kunnen daarbij worden gecounterd door het stadsbeleid, dat dient in te staan voor de ontwikkeling van een divers en betaalbaar woonpatrimonium op maat van haar bewoners. Verder kan men stellen dat het architecturale ontwerp bij het definiëren van het 'gemene deel' duidelijk een grote verantwoordelijkheid draagt. Zo blijken de ruimtelijke verschijningsvorm, de grens tussen publieke en private delen en de kwaliteit, het type en functionaliteit van de gemeenschappelijke delen, belangrijke ontwerpfactoren die sociale interactie binnen het collectief beïnvloeden. Een balans vinden tussen vrijbuitery en dwangmatig handelen en hoe deze ruimtelijk gefaciliteerd kan worden in een harmonieuze relatie met de omliggende context, lijkt in elk geval noodzakelijk wil men in de toekomst aan duurzame stadsontwikkeling doen waarbij de individualistische Vlaamse huiskamer succesvol gekoppeld wordt aan de collectieve en publieke ruimte.

Glenn Lyppens (Glenn.Lyppens@artesis.be) is architect en werkzaam binnen de onderzoeksel stadsontwerp (OSO) van de Artesis Hogeschool. Momenteel werkt hij aan een onderzoek rond nieuwe woonmilieus in de 20e eeuwse Antwerpse stadsgordel en bereidt hij een doctoraat voor over de relatie tussen de architecturale configuratie en sociale arrangementen binnen stedelijke wooncollectieven.

Literatuurselectie

- Apostel, K., Janssen, D., e.a. (2008) Bouwblokkenboek, Antwerpen: University Press Antwerp.
- De Cauter, L. (2001) De capsule en het netwerk, Oase, nr.54, pp.122-133.
- Declerck, J., Dudal, R., e.a. (2012) Naar een visionaire woningbouw: kansen en opgaven voor een trendbreuk in de Vlaamse woonproductie.
- De Vos, E. (2012) Hoe zouden we graag wonen? Woonvertogen in Vlaanderen tijdens de jaren 1960-1970, Leuven: Universitaire Pers Hardin.
- Gardner, H. (1968) The Tragedy of the Commons, Science, vol.162, www.sciencemag.org.
- Jacobs, J. (2009) Dood en leven van grote Amerikaanse steden, Amsterdam: SUN.
- Olson, M. (1965) The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups.
- Oosterlynk, S., Schillebeeckx, E. & Schuermans, N. (2012) Voorbij sociale mix, in: Holemans, D., Mensen maken de stad. Berchem: Epo.